

FITXA IDENTIFICATIVA**Dades de l'Assignatura**

Codi	42898
Nom	Mètodes, tècniques i instruments per a la planificació i gestió del desenvolupament local
Cicle	Màster
Crèdits ECTS	15.0
Curs acadèmic	2022 - 2023

Titulació/titulacions

Titulació	Centre	Curs	Període
2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2	Facultat de Geografia i Història	1	Segon quadrimestre

Matèries

Titulació	Matèria	Caràcter
2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2	2 - Planificació integral del desenvolupament local	Optativa

Coordinació

Nom	Departament
FARINOS DASI, JOAQUIN	195 - Geografia

RESUM**METODOLOGIES D'INVESTIGACIÓ PER A LA PLANIFICACIÓ DEL DESENVOLUPAMENT TERRITORIAL**

En aquesta assignatura s'introdueix l'estudiant en els principals i més recents enfocaments metodològics des dels quals poder procurar de forma efectiva estratègies de desenvolupament territorial integral de forma sostenible. Es procura una formació i capacitació en la matèria des del punt de vista teòric també, com a complement necessari, és prevista la presentació d'estudis de cas o la seua aplicació de forma pràctica mitjançant exercicis proposats pel professor.

Entre la relació de tècniques i mètodes que poden ser desenvolupats pel professorat responsable de la matèria hi ha aquests: enfocament de la complexitat i de les aproximacions successives (el territori com a sistema complex); incertesa i prospectiva; indicadors (cerca i localització d'informació per a les anàlisis diagnòstic territorial); anàlisi matricial per a una adequada coordinació, cooperació i concurrència de les actuacions amb impacte territorial; tècniques de negociació i mediació en situacions de conflicte; tècniques d'avaluació i selecció d'alternatives; tècniques d'avaluació d'impacte.

METODOLOGÍAS D'INVESTIGACIÓ I EIXIDA AL TERRENY

En aquesta assignatura s'introduirà l'estudiant en els principals i més recents enfocaments metodològics en investigació sobre cooperació pe al desenvolupament, seran instruïts en la cerca de recursos bibliogràfics, legislació, normativa, enllaços amb centres d'investigació, serveis i unitats de formació, directoris, convocatòries d'ajudes, cursos, congressos i jornades útils per al desenvolupament de projectes de cooperació i/o intervenció sobre el terreny en cooperació per al desenvolupament, i seran orientats per preparar una eixida al terreny en relació amb les necessitats d'informació prèvia sobre el context polític, econòmic, social i cultural del país, la preparació de la intervenció/investigació al terreny i els procediments de seguretat que hauran de ser tinguts en compte.

Es donarà formació i capacitació en la matèria des del punt de vista teòric, però també, com a complement necessari, hi ha prevista la presentació d'estudis de cas o la seua aplicació de forma pràctica mitjançant exercicis que proposaran els docents.

MÈTODES I TÈCNIQUES PER AL DESENVOLUPAMENT LOCAL: DIAGNÒSTIC TERRITORIAL I DISSENY, SEGUIMENT I AVALUACIÓ DE PROJECTES

L'assignatura *Mètodes, tècniques i instruments per a la planificació i la gestió del desenvolupament local* consta de quatre crèdits i persegueix dotar l'estudiant amb una sèrie d'eines teòriques i pràctiques perquè, ja siga com a responsable de polítiques de desenvolupament local i regional, ja com a cooperant i/o assessor en l'àmbit del desenvolupament local a països en desenvolupament, dispose d'un marc general de reflexió i d'acció, així com de certs instruments per a abordar problemes concrets.

Ofereix pautes per al domini de tècniques i metodologies dirigides a la planificació de programes i projectes de desenvolupament, utilitzats per agències cofinançadores europees, estatals i locals.

De forma més concreta, es tracta que l'estudiant siga capaç de: a) elaborar un diagnòstic territorial significatiu, i b) elaborar, posar en marxa i avaluar un projecte d'intervenció.

En coherència amb els objectius que es marca aquesta assignatura, cal que combine els coneixements teòrics en l'àmbit de les polítiques i el desenvolupament regional i local amb les habilitats per a l'aplicació dels instruments i les eines necessàries per a la formulació de projectes.

CONEIXEMENTS PREVIS

Relació amb altres assignatures de la mateixa titulació

No heu especificat les restriccions de matrícula amb altres assignatures del pla d'estudis.

Altres tipus de requisits

COMPETÈNCIES

2107 - M.U. en Cooperació al desenvolupament 11-V.2

- Que els estudiants siguin capaços d'integrar coneixements i afrontar la complexitat de formular judicis a partir d'una informació que, sent incompleta o limitada, incloga reflexions sobre les responsabilitats socials i ètiques vinculades a l'aplicació dels seus coneixements i judicis.
- Que els estudiants sàpiguin comunicar les conclusions (i els coneixements i les raons últimes que les sustenten) a públics especialitzats i no especialitzats d'una manera clara i sense ambigüitats.
- Que els estudiants posseïsquen les habilitats d'aprenentatge que els permeten continuar estudiant d'una forma que haurà de ser en gran manera autodirigida o autònoma.
- És capaç d'aplicar la metodologia del marc lògic en la planificació, seguiment i avaluació de projectes de Cooperació al desenvolupament
- Tindre criteris d'anàlisi de la realitat política, social, econòmica i cultural en la que es contextualitzen els enfocaments i temes de la nova cultura de la cooperació que promouen els organismes i les convencions internacionals
- Saber reconèixer les interrelacions entre els agents locals i els globals
- Ser capaç de preparar una eixida al terreny tant en relació a les necessitats d'informació prèvies sobre el context polític, econòmic, social i cultural del país, la preparació de la intervenció/investigació en terreny i els procediments de seguretat que hauran de ser tinguts en compte
- És capaç d'aplicar la metodologia del marc lògic en la planificació, seguiment i avaluació de projectes de Cooperació al Desenvolupament

RESULTATS DE L'APRENTATGE

- És capaç de comprendre de les relacions existents entre territori i desenvolupament local
- És capaç d'identificar els elements clau de la planificació estratègica.
- És capaç de dissenyar projectes de recerca en cooperació.
- És capaç d'obtenir informació, elaborar-la i realitzar un diagnòstic territorial dirigit al disseny de projectes d'intervenció.
- És capaç de dissenyar estratègies de participació soci comunitària.

DESCRIPCIÓ DE CONTINGUTS

1. Metodologies de recerca per a la planificació del desenvolupament territorial

El territori com a sistema complex: enfocament de la complexitat i aproximacions successives. Coordinació, cooperació i concurrència. Tècniques de negociació i mediació en situacions de conflicte. Cerca i localització d'informació per a l'anàlisi i diagnòstic territorial. Tècniques d'avaluació i selecció d'alternatives. Avaluació d'impacte

2. Metodologies de recerca i eixida al terreny

Quina recerca i para quin desenvolupament. Paradigmes de la recerca social en l'àmbit del desenvolupament. El procés de recerca. Qualitatiu/quantitatiu. Aspectes bàsics de l'eixida al terreny.

3. Els equips de desenvolupament local

Processos de motivació, comunicació i lideratge organitzacional: La motivació dels equips de treball. Teories de procés i Teories de contingut. Processos de co-municació. Comunicació vertical i horitzontal. La Comunicació On-line. Les Tics en el desenvolupament local. Estructura de relacions en els equips de treball: Rols, Normes, Estatus i Cohesió social. Poder i lideratge. Relacions d'influència social en els equips de treball.

4. Mètodes i tècniques per al desenvolupament local

Diagnòstic territorial i disseny, seguiment i avaluació de projectes:
Mètodes i tècniques per a detectar el potencial intern i l'atractiu dels recursos locals a partir de les polítiques de desenvolupament local. Anàlisi DAFO dels problemes territorials, econòmics i socials d'una zona concreta. Els diagnòstics integrals: Dimensió soci-política del desenvolupament local. Els espais de confluència d'interessos.

VOLUM DE TREBALL

ACTIVITAT	Hores	% Presencial
Pràctiques en aula	30,00	100
Classes de teoria	20,00	100
Seminaris	20,00	100
Tutories reglades	15,00	100
Altres activitats	5,00	100
Estudi i treball autònom	285,00	0
TOTAL	375,00	

METODOLOGIA DOCENT

- Sessions presencials teòriques amb exposició de continguts bàsics del programa.
- Realització de seminaris com a espais per a la reflexió, posada en comú i aprofundiment dels continguts ja treballats per l'alumne amb anterioritat a través del seu treball autònom.
- Sessions presencials pràctiques en les quals s'utilitzaren estratègies metodològiques de resolució de problemes, estudi de cas i aprenentatge per projectes per a l'aplicació dels conceptes bàsics prèviament introduïts.
- Tutories en aula per a la resolució de dubtes i aclarir col·lectivament qüestions d'interès per a tots els alumnes/as en relació als continguts conceptuals o pràctics, així com el treball que hauran de realitzar de forma autònoma.

AVALUACIÓ

Proves d'avaluació	20
Activitats i pràctiques dirigides en el aula	30
Memòria	50
TOTAL	100

Per superar l'assignatura s'han d'aprovar amb un 5 tots els exercicis avaluable.

REFERÈNCIES

Bàsiques

- Metodologies de investigació para la planificació del desarrollo territorial
 1. Checkland P. 1981. Systems thinking, systems practice. Wiley. Chichester.
 2. Evers D. (2011). "Territorial impact assessment: a critical examination of current practice". En Farinós, J. (Ed. y Coord.) De la Evaluación Ambiental Estratégica a la Evaluación de Impacto Territorial, Reflexiones acerca de la Tarea de Evaluación. Valencia, PUV.
 3. Farinós, J. 2009. "Bases, métodos e instrumentos para el desarrollo y la cohesión territoriales. Diagnóstico y propuestas para el debate y la acción". En FARINÓS, J., ROMERO, J., SALOM, J. (Coord.) Cohesión e inteligencia territorial. Dinámicas y procesos para una mejor planificación en la toma de decisiones (pp. 17-62). Valencia: IIDL/PUV. Colección Desarrollo Territorial,
 4. Farinós, J. 2011. "Inteligencia Territorial para la planificación y la gobernanza democráticas: los observatorios de los territorios". Proyección 11. Revista electrónica del Instituto CIFOT. 17 pp. http://www.proyeccion.cifot.com.ar/?page_id=1694
 5. Fernández Güell, J.M. (2011): Recuperación de los estudios del futuro a través de la prospectiva territorial. Ciudad y Territorio-Estudios Territoriales nº 167, 11-32.
 6. Healey P. 2007. Urban complexity and spatial strategies, Routledge, London
- Metodologies de investigació y salida al terreno
 1. Abella, M.T. (2002). Conocimiento y localización de las fuentes de información según el ámbito de la consulta. Barcelona, UOC.
 2. Calabuig, C.; Gómez Torres, M.L. (2010). La cooperación internacional al desarrollo. Valencia, Universitat Politècnica de València.
 3. Carrera, P.; Fernández Dols, M. (1992). La observación: cuestiones previas, en Clemente, M. (comp.). Psicología social: métodos y técnicas de investigación social. Madrid, Eudema, 208-223.
 4. Chacón, A. ; Oskoz, J.; García Izquierdo, B. (2010). Guía metodológica para la incorporación de los derechos humanos en la cooperación al desarrollo. Alava, Gobierno País Vasco.
 5. Corbetta, P. (2007). Metodología y técnicas de investigación social. Madrid, McGraw-Hill.
 6. Cordón, J.A. [et al.] (2012). Las nuevas fuentes de información: información y búsqueda documental en el contexto de la Web 2.0. Madrid, Pirámide.
 7. Cueva, A de la ; Ginés, F. (2010). Fuentes de información en medio ambiente. Valencia, Servicio de Publicaciones Universitat de València.
 8. Echart, E.; Cabezas, R.; Sotillo, J.A. (coords.) (2010). Metodología de investigación en cooperación para el desarrollo. Madrid, La Catarata.
 9. Fernández, J.M. (2007). Apoyo psicológico en situaciones de emergencia. Madrid, Psicología Pirámide
- Metodologies de investigació y salida al terreno
 10. Foro Diálogos para el Desarrollo (2005). Nuevas herramientas de la cooperación al desarrollo: ¿nuevo rol de los actores? Madrid. Proyectos y Producciones Editoriales.
 11. Fuentes, M. E. (1993). Documentación científica e información: metodología del trabajo intelectual y científico. Barcelona. Promociones y Publicaciones Universitarias.
 12. Gimeno, J.C.; Rincón, C. P. (Eds.). (2010). Conocimientos del mundo: La diversidad epistémica en América Latina. Madrid, La Catarata.
 13. Gómez Galán, M.; Sainz, H. (2010). El ciclo del proyecto de cooperación al desarrollo: el marco lógico en programas y proyectos: de la identificación a la evaluación. Madrid, CIDEAL.
 14. Gómez Galán, M.[et al.] (2012) La gestión de la cooperación al desarrollo: instrumentos, técnicas

- y herramientas. Madrid, CIDEAL.
15. Jornadas para el Análisis Científico de la Ayuda al Desarrollo 2007 (2008). El análisis experimental de la ayuda al desarrollo: la evaluación de lo que funciona y lo que no funciona: Jornadas del Análisis Científico de la Ayuda al Desarrollo, celebrada en Madrid el 22 de enero de 2007. Madrid, Fundación BBVA.
16. Larrú, J.M. (2009). La ayuda al desarrollo: ¿reduce la pobreza? : eficacia y evaluación en la cooperación para el desarrollo. Madrid, Biblioteca Nueva.
17. Marinas, J. M. (2007). La escucha en la historia oral: Palabra dada. Madrid, Síntesis.
- Metodologías de investigación y salida al terreno
18. Mora, J.; Torres, F.J.; Rodríguez, A. (2009). Proyectos sociales y de cooperación: transferencia de conocimiento y buenas prácticas. Almería, Tutorial Formación.
19. Murillo, Soledad y Mena, Luis (2006). Detectives y camaleones: el grupo de discusión. Una propuesta para la investigación cualitativa. Madrid, Talasa Ediciones.
20. Quivy, R. & Campenhoudt, L. (2001). Manual de investigación en Ciencias Sociales. México, Editorial Limusa/Grupo Noriega Editores.
21. Sanmartín, R. (2003). Observar, escuchar, comparar, escribir: la práctica de la investigación cualitativa. Barcelona, Ariel.
22. Spradley, J. K. (1980). Participant observation. New York, Holt, Rinehart & Winston.
23. Unceta, K. (2006). La cooperación al desarrollo en las universidades españolas. Madrid, AECID.
24. Valles, M. (2007). Técnicas cualitativas de investigación social: Reflexión metodológica y práctica profesional. Madrid, Editorial Síntesis.
- Los equipos de desarrollo local: procesos de motivación, comunicación y liderazgo organizacional
- Agut, S. (2018). El Equipo de trabajo y liderazgo. Material docente no publicado.
- Ayestarán, S. (1996). E l grupo como construcción de la realidad. Barcelona: Plural.
- Blanco, A., Becerra, A. y Caballero, A. (2004). Psicología de los Grupos. Madrid: Pearson Prentice-Hall.
- Gil-Rodríguez, F. y Alcover, C. M. (1999). Introducción a la Psicología de los Grupos. Madrid: Pirámide.
- Gil-Rodríguez, F. y Alcover, C. M. (2005). Introducción a la Psicología de las Organizaciones. Barcelona. Alianza Editorial.
- Huici, C. y Molero, F. (Dirs.). (2014). Psicología de los grupos. Madrid: UNED.
- Molero, F. y Morales, J. F. (2011). Liderazgo: hecho y ficción: Visiones actuales. Madrid: Alianza Editorial.
- Ovejero, A. (2010). Psicología social. Algunas claves para entender la conducta humana. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Sánchez, J. (2002). Psicología de los grupos. Teoría, procesos y aplicaciones. Buenos Aires: McGraw-Hill.
- Trechera, J. L. (2003). Trabajar en equipo: talento y talante: técnicas de dinámica de grupos. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- Métodos y técnicas para el desarrollo local: diagnóstico territorial y diseño, seguimiento y evaluación de proyectos.
1. AEI (2000): Metodología de gestión de proyectos de la cooperación española. Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid
2. Beaudoux, E. Y otros (1992) Guía metodológica de apoyo a proyectos y acciones de desarrollo. De la identificación a la evaluación. IEPALA. Madrid

3. Camacho, H., Cámara, I., Cascante, R. & Sainz H. (2001) El enfoque del marco lógico: 10 casos prácticos. CIDEAL-ADC, Madrid
4. Gómez Galán, M. y Cámara, L. (2003): Orientaciones para la aplicación del enfoque de marco lógico: Errores frecuentes y sugerencias para evitarlos. Cideal, Madrid
5. Ministerio de asuntos exteriores. Agencia española de cooperación internacional (2000): Documentos de gestión: Metodología de gestión de proyectos de la Cooperación Española. Agencia Española de Cooperación Internacional. Madrid
6. Romero, C. (2000) Técnicas de Programación y control de Proyectos. Ediciones Pirámide, Madrid

Complementàries

- Metodologías de investigación para la planificación del desarrollo territorial
 1. Capra F. 1996. The web of life: A new scientific understanding of living systems. Anchor Books, New York.
 2. Eggenberger, M. y M. do R. Partidário (2000): Development of a framework to assist the integration of environmental, social and economic issues in spatial planning, Impact Assessment and Project Appraisal 18(3), pp. 201-207.
 3. Farinós, J. y Ruiz, M.P. 2011. "De la Evaluación Ambiental Estratégica a la Evaluación Territorial. ¿Camino de ida y vuelta?". En Farinós, J. (Ed. y Coord.) De la Evaluación Ambiental Estratégica a la Evaluación de Impacto Territorial, Reflexiones acerca de la Tarea de Evaluación. Valencia, PUV.
 4. Gomez Orea, D. et al. 2011. "Los orígenes de la evaluación ambiental estratégica (EAE) y su relación con la Evaluación del Impacto Territorial (EIT)". En Farinós, J (Ed y Coord) De la Evaluación Ambiental Estratégica a la Evaluación de Impacto Territorial, Reflexiones acerca de la Tarea de Evaluación. Valencia, PUV.
 5. Innes J. E. 1996. Planning through consensus building: A new view of the comprehensive planning ideal. Journal of the American Planning Association 62: 460-472.
- Metodologías de investigación para la planificación del desarrollo territorial
 6. Johnson S. 2001. Emergence. The connected lives of ants, brains, cities and software, Penguin Books, London.
 7. Marques E. 2011. "Monitoring and evaluation of policies: Metodological contribution based on the Portuguese case study. Lisboa: Centro de studios geograficos. Instituto de geografica y ordenamiento del territorio. Universidad de Lisboa". En Farinós, J (Ed y Coord) De la Evaluación Ambiental Estratégica a la Evaluación de Impacto Territorial, Reflexiones acerca de la Tarea de Evaluación. Valencia, PUV.
 8. Prigogine I., Stengers I. 1985. Order Out of Chaos. Man's New Dialogue with Nature, Flamingo, London.
 9. Queirós M. 2007. Agenda 21 local: Auto-organização, cooperação e inteligência descentralizada. Finisterra, Revista Portuguesa de Geografia. Lisboa, Vol. XLII (83): 6577. (<http://www.ceg.ul.pt/finisterra/>)
 10. Queirós M. 2009. Teorias da complexidade: princípios para o ordenamento do territorio. In Bosque Sendra, J.; Rodríguez Espinosa, V.M. (eds.), La Perspectiva Geográfica ante Los Retos de la Sociedad y el Medio Ambiente en el Contexto Ibérico. Madrid: Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones, pp.87103.
 11. Zuidema C., De Roo G. 2004. Integrating complexity theory into planning: truth or dare? University of Groningen, The Netherlands. (<http://ebookbrowse.com/deroo-zuidema-2004-aesop-pdf->

d53712304).

- Metodologies de investigació y salida al terreno
 1. Alonso, Luis Enrique (1998). La mirada cualitativa en sociología. Una aproximación interpretativa. Madrid, Fundamentos.
 2. Angos, J.M.; Salvador, J.A. (2001). Fuentes de información en línea. Zaragoza, Universidad de Zaragoza.
 3. Barley, Nigel (1989). El antropólogo inocente. Barcelona, Anagrama.
 4. Bourdieu, Pierre (1997). Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción. Barcelona, Anagrama.
 5. Bourdieu, Pierre; Chamboredon, Jean-Claude & Passeron, Jean-Claude (1989) El oficio de sociólogo. Madrid, Siglo XXI.
 6. Carbonell, J.; Carrillo, I. (2007). Formación y cooperación: una experiencia de prácticas de educación en Centroamérica. Barcelona, Octaedro.
 7. Cardús i Ros, Salvador (Coord.) (2003). La mirada del sociólogo. Qué es, qué hace, qué dice la sociología. Barcelona, UOC.
 8. Del Val Cid, C. y Gutiérrez Brito, J. (2005). Prácticas para la comprensión de la realidad social. Madrid, McGraw-Hill.
 9. Fainstein, G. (1997). América Latina en Internet: manual y fuentes de información. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Metodologies de investigació y salida al terreno
 10. Fernández Allés, J.J. (2009). Código de cooperación al desarrollo y transfronteriza. Valencia, Tirant lo Blanch.
 11. García, B. [et al.] (2010). Cooperar en femenino: políticas y prácticas de cooperación con perspectiva de género. Valencia, Tirant lo Blanch.
 12. Grimm, S.; Lundsgaarde, E. (2011). El futuro de la cooperación europea al desarrollo: ¿buscar soluciones globales o volver a un nicho para 2020? Madrid, Fundación Universitaria San Pablo-CEU.
 13. Gutiérrez, Alicia B. (2002). Las prácticas sociales: una introducción a Pierre Bourdieu. Madrid, Ediciones Tierradenadie.
 14. Pujades Muñoz, Juan José (1992). El método biográfico: el uso de las historias de vida en Ciencias Sociales. Madrid, Cuadernos Metodológicos CIS (Centro de Investigaciones Sociológicas).
 15. Taylor, S.J. y Bogdan (1986). Introducción a los métodos cualitativos de investigación. Buenos Aires, Paidós.
 16. Vidal, P. [et al.] (2007) Experiencias sobre incidencia política en cooperación para el desarrollo: compilación de buenas prácticas. Barcelona, Asociación Observatorio del Tercer Sector.
- Los equipos de desarrollo local: procesos de motivación, comunicación y liderazgo organizacional
 1. AYESTARAN, S. (1996). El grupo como construcción de la realidad. Barcelona. Plural.
 2. BANNER, DAVID K. & GAGNÉ, T. ELAINE 1995 Designing Effective Organizations: Traditional & Transformational Views SAGE PUBLICATIONS THOUSAND OAKS.
 3. BLANCO, A., BECERRA, A. y CABALLERO, A. (2004). Psicología de los Grupos. Madrid: Pearson Prentice-Hall.
 4. BURGOYNE, JOHN, PEDLER, MIKE & BOYDELL, TOM, 1994 Towards the Learning Company: Concepts and Practices McGRAW-HILL LONDON.
 5. CHOO CHUN WEI, 1994 The Intelligent Organization: Mobilizing Organizational Knowledge through Information Partnerships.
 6. CHOO CHUN WEI, 1995 Information Management for an Intelligent Organization: the art of environmental scanning.

7. CHOO CHUN WEI, 1996 The Knowing Organization: How Organizations Use Information To Construct Meaning, Create Knowledge, and Make Decisions International Journal of Information Management, vol. 16 no. 5, October 1996, pp. 329-340.
- Los equipos de desarrollo local: procesos de motivación, comunicación y liderazgo organizacional
8. CLEMENTE, M. (coor.) (1992). Psicología Social. Métodos y Técnicas de Investigación. Madrid: Eudema.
9. DRUCKER, P. 1993, Post Capitalist Society, harper collins.
10. GARCIA FERRANDO, M. IBAÑEZ, J. y ALVIRA, F. (1986). Métodos y Técnicas de Investigación Social. Madrid: Alianza.
11. GIL, F., ALCOVER, C., GARCIA, M., RODA R. R y RODRÍGUEZ, F. (1999). Introducción a la Psicología de los Grupos. Madrid: Pirámide.
12. GONZALEZ, P. (1997). Psicología de los grupos. Madrid. Síntesis
13. GRANDÍO BOTELLA, ANTONIO 1996. Empresa, Mercado y Necesidades: una Síntesis en Ciencias Sociales. Tesis Doctoral. Universitat Jaume I
14. GRANDÍO, ANTONIO, 1997. Calidad Total, Dirección Estratégica y Organización Inteligente: propuesta de un marco teórico integrador. VII CONGRESO NACIONAL DE ACEDE, ALMERÍA.
15. HDEVIS, EDWIN C., DIBELLA, ANTHONY J. & GOULD, JANET M. Understanding Organizations as Learning Systems.UH
16. HEWSTONE, M., STROEBE, W., CODOL, J.P., y STEPHENSON, G.M. (1990). Introducción a la Psicología Social. Barcelona: Ariel.
17. HMERRY, URI, Nonlinear Organizational Dynamics: the scientific revolution.
18. HUICI, C. (1989) (Dir.). Estructura y Procesos de Grupo (Tomo I y II) Madrid: UNED.
- Los equipos de desarrollo local: procesos de motivación, comunicación y liderazgo organizacional
19. JIMENEZ BURILLO, F. (1982). Psicología Social. Tomo II. Madrid: UNED.
20. KOFMAN, FRED & SENGE, PETER, 1995. Learning Organizations: developing cultures for tomorrow's workplace Productivity Press.
21. MARTINEZ, I. y SALANOVA, M. (1997). Práctica de Psicología de los Grupos y Liderazgo. Castellón: Publicaciones de la Universitat Jaume I.
22. MORALES, J.F. y otros (1994). Psicología Social. Madrid: McGraw-Hill.
23. MORGAN, GARETH, 1983. Beyond Method: Strategies for Social Research. SAGE PUBLICATIONS LONDON
24. MORGAN, GARETH, 1989, Creative Organization Theory: a Resourcebook, SAGE PUBLICATIONS
25. MOSCOVICI, S. (1985). Psicología Social. Barcelona: Paidós.
26. NAVARRO, PABLO, 1996, El Fenómeno de la Complejidad Social Humana.
27. ORLIKOWSKI, HUWANDA J., 1995. Evolving with Notes: organizational change around groupware technology.
28. PEIRO, J.M. (1990). Psicología de las Organizaciones. Madrid: UNED. (4a. Edición).
29. REED, MICHAEL & HUGHES, MICHAEL, 1992. Rethinking Organization: New Directions in Organization Theory and Analisis. SAGE P. LONDON.
30. SHAW, M. (1989). Dinámica de Grupo. Barcelona: Herder.
31. TAJFEL, H. (1984). Grupos Humanos y Categorías Sociales. Barcelona: Herder.
32. VANDER ZANDEN, J.W. (1986). Manual de Psicología Social. Barcelona: Paidós.

- Métodos y técnicas para el desarrollo local: diagnóstico territorial y diseño, seguimiento y evaluación de proyectos.
 1. Comisión de las comunidades europeas (1993). Manual: Gestión del ciclo de un proyecto: Enfoque integrado y marco lógico. Serie métodos e instrumentos para la gestión del ciclo de un proyecto nº1, Ayuda al Desarrollo, Unidad de Evaluación. Bruselas.
 2. Geilfus, Frans (1987) 80 Herramientas para el desarrollo participativo Holanda IICAA/GTZ
 3. Gómez Galan, M. Sainz Ollero, H. (1999). El ciclo del proyecto de cooperación para el desarrollo. La aplicación del marco lógico. CIDEAL, Madrid
 4. López Méndez, I. & Sierra Leguinia, B. (2001) Integrando el análisis de género en el desarrollo. Manual para técnicos de cooperación. IUDC/ UCM. Madrid
 5. North, D.C. (2007): Para entender el proceso de cambio económico, Norma, Bogotá.